

A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei és szerepük az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonyának tisztázásában

---

ISTVÁN JAKAB

THE RULES OF LINKING ATTRIBUTIVE STRUCTURES AND THEIR ROLE IN CLEARING OUT
THE WORD COMPOSITION RELATIONSHIP

811.511.141`367.623.6

81`367.623.6:811.511.141

Attributive structure, reduction, language teaching.

E tanulmányban két, tematikailag összefüggő dolgozatom tartalmának lényegét tárom az olvasók elé. Az elsőben magát az összevonás jelenségét írom le komplex formában: a tankönyvekben szétszórtnan előforduló részjelenségekről kimutatva, hogy azok egy egységes jelenség szétszabdalt részei, illetve azt, milyen törvényszerűségek hatására és miképpen megy végbe az egyes jelzőszerkezet-fajták redukciója. A dolgozatom a *Magyar Nyelvőrben* való megjelenése (1972) után egyetértéssel fogadták a nyelvészek.

Már ennek az írásomnak a megjelenésekor láttam, hogy az összevonás törvényszerűségeinek alkalmazása hozzásegít bennünket az értelmezett és az értelmező szó szerkezeti viszonyának a meghatározásához is. Néhány nyelvész ezt a viszonyt mellérendelőnek tartotta, jóllehet kellőképpen nem tudta bizonyítani, a nagy többség ellenben alárendelést feltételezett közöttük: ez a felfogás számított hagyományosnak, s ezt támogatta Károly Sándornak *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* című munkája is. Vizsgálataim eredményei lehetővé tették, hogy kiálljak a mellérendelő felfogás mellett, s bizonyítsam annak helyességét. Ez a felfogás természetes magyarázatot ad az alárendelő felfogás által támasztott minden kételyre, problémára. Dolgozatom megjelenésekor (1977-ben) sokan fejezték ki egyetértésüket bizonyításaimmal. Károly Sándor – talán ez az ő szempontjából érthető is – nem volt ezek között. Inkább támadó, mint kritikus hangvételű cikkben reagált írásomra a *Nyr.* 1978/1. számában közölt *Valóban mellérendelés az értelmező?* című cikkében. Mivel komoly ellenérvei nem voltak, válaszomat egy rövid (fél)cikkben hoztam tudomására a *Nyr.* 1978/3. számában *Igen, az értelmező mellérendelés* címmel. (A kérdés iránt érdeklődőknek ajánlom e két cikk elolvasását is.) Több egyetemen és főiskolán oktatják mellérendelőként a két tag viszonyát, de – sajnos – a közép- és általános iskolákban alárendelőként kezelik az értelmezői szerkezettagokat,

mert az irányadó nyelvtankönyvekben még a hagyományos felfogás az uralkodó: nemhogy új könyvek jelenhettek volna meg, de még a régiek átdolgozására és újrakiadására sincsenek anyagi eszközök. Napjainkban csak a legújabb egyetemi nyelvtan, a több szerző által írt *Magyar grammatika* című 2000-ben kiadott mű szentel kellő figyelmet ennek a felfogásnak, s több cikkemre támaszkodva részletesen ismerteti ezt. Én már ezt a tényt is eredménynek tartom.

I. A jelzős szerkezetek redukciójának szószerkezeti vizsgálata

Sok középiskolai tanár és egyetemi oktató tapasztalhatja, mennyi problémát és nehézséget okoz a tanulóknak, hallgatóknak a jelzős szerkezetek redukciója folytán mondatrészi és szófaji szerepet váltott szintagmatagok szintaktikai és szófaji hovatartozásának megállapítása. Nemcsak az egyszerű mondatok elemzésekor találkozunk ezekkel az esetekkel, hanem az alárendelő összetett mondatok főmondataiban is; ezekben ugyanis gyakran csak az utalószóra redukálódik a jelzős szerkezet, s a megváltozott szintaktikai szerepű utalószó dönti el a változás folyamán formailag érintetlen maradt mellékmondat hovatartozását.

De lássuk a problémát egy kicsit szemléletesebben is!

Aránylag kevés baj van az egyszerű mondatokban található jelzős szerkezetek (*Piros pulóvert* vettem fel) vagy a jelzői szerepű utalószós szerkezetet tartalmazó alárendelő összetett mondatok (*Olyan pulóvert* veszek fel, amilyen van) elemzésével. Az első példában a *piros pulóvert* szerkezetben a *piros* a *pulóvert* tárgy minőségjelzője. Az alárendelő összetett mondat főmondatában meg az *olyan* jelzői szerepű, tehát melléknévi helyzetű utalószava a *pulóvert* tárgynak, ezért jelzői mellékmondat követi a főmondatot. A problémát az okozza – még sok középiskolai tanárnak is –, ha az eredetileg jelzői szerepet betöltő, tehát melléknévi helyzetű mondatrész főnévi helyzetűvé válik, vagyis szófaji átcsapás történik, mint például ezekben az esetekben: *Pirosat* vettem fel; *Hármat* ettem meg; *Olyat* vettem fel, amilyen van; *Annyit* ettem, ahányat kaptam; stb. Még az egyszerű mondatok *pirosat*, *hármat* mondatrészeit is sokszor minősítik jelzőnek tárgy helyett; az említett összetett mondatokat meg az esetek nagy részében a jelzői alárendelőkhöz sorolják, nem a tárgyiakhoz. Még inkább zavarják az elemzőket azok a példák, amelyekben határozóragosan fordul elő az alkalmilag szófajt váltott melléknév, számnév vagy az eredetileg ilyen jellegű névmási utalószó, mint pl. ezekben a mondatokban: *Kékkel* festette be a falat; *Háromra* számított terítéskor; *Olyannal* ment el, akit nem ismert; *Annyinak* terített, ahányan voltak; stb. A szó jelentése és eredeti helyzete, szerepe arra csábít sok elemzőt, hogy jelzőt, illetve jelzői mellékmondatot lásson vagy inkább érezzen az említett esetekben, ne határozót, illetve határozói mellékmondatot.

Hasonló a probléma a birtokos jelzős szerkezetek, mellékmondatok, illetve az ezekből keletkezett mondatrészek és mellékmondatok minősítését illetően is. „A szomszéd kerékpárját használom”; „A János fiának adtam a csokoládét” típusú egyszerű mondatokban a birtokos jelzős szerkezeteket egyetlen szóval is helyettesíthetjük, ha a birtok ismert vagy odaérthető: A *szomszédét* használom; A *Jánosénak* adtam a csokoládét. Ugyanígy alapon redukálódhat a közlésben az efféle alárendelő összetett mondat főmondata is: *Annak a holmiját* vitte el a víz, *akinek* amúgy is kevese volt: *Azét* vitte el a víz, *akinek*... Sőt néha szószerkezetcsoportok (ponto-

sabban: szószerkezetláncok) is helyettesíthetők egyetlen szóval: A *szőke lány tollával* írtam: A *szőkével* írtam; *Olyan embernek a fiával* barátkozik, akivel nincs jó viszonyban: *Olyanéval* barátkozik, akivel...; stb. Ezekben az esetekben is (*szomszédét, Jánosénak, azét, olyanéval*) gyakran elvetik a minősítést a birtokos jelző javára, illetve a tárgy vagy a határozó rovására. Megjegyezzük, hogy ez a tévedés pl. az „*Olyanéval* barátkozik, akivel nincs jó viszonyban” típus esetében érthető is, mert maga a mellékmondat a főmondatbeli szerkezetlánc redukálása után sem változott tartalmában és formájában, azaz nem a határozót (*fiával*) fejtí ki, sőt nem is a birtokos jelzőt (*embernek*), hanem ez utóbbinak a minőségjelzőjét, hiszen a főmondat eredeti (teljes) formájában az *olyan* minőségjelzői utalószó áll.

A) Nézzük meg, mit tudunk erről a jelenségről, milyen szempontokból vizsgálta ezt eddig a nyelvtudomány!

1. Közismert tény, hogy a közlésben fontos szerepet játszik a beszédelőzmény vagy a beszédhelyzet. Ez a két körülmény olykor még a fő mondatrészek elhagyását is lehetővé teszi (MMNyR. – *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1962, II, 56). Az is magától értetődő tehát, hogy azok a bővítmények, amelyek a közlésben már valamilyen formában előfordultak, vagyis odaérthetők, illetve a hallgatónak a fogalomhoz tartozó dologra való rámutatással tudomására hozhatók, szintén elmaradhatnak. Hiszen ezen a jelenségen alapszik a jelentésátvitelnek az a fajtája is, amely a nevek szószerkezetbeli kapcsolatának alapján megy végbe. Foglalkozik ezzel a jelentéstan is. Az MMNyR. bőven hoz fel példát a jelzős szerkezetekben létrejött jelentéstepadásra, amely lehet alkalmi (pl. *nagy adag, kis adag* helyett, ha a beszédhelyzet világos, kérhetünk a vendéglőben „Három nagyot”; „Két kicsit”; a *negyedik emelet* szerkezetet a *negyedik* helyettesítheti), de lehet állandósult is (pl. a *dupla, pörkölt, liptói, debreceni* a *dupla adag feketévé, pörkölt hús, liptói túró, debreceni kolbász* szerkezetek helyett (MMNyR. I, 188). Más nyelvtankönyvek is foglalkoznak ezzel a jelenséggel, sőt a jelentéstepadásnak más fajtáival is (pl. a tárgy képzetének az igei állítmányhoz való tapadásával stb.), de minket most közelebbről csak a jelzős szerkezetek érdekelnek.

2. A szófajtanban közismert a szófaji átcsapás jelensége. „Például főnévi szerepben használhatunk alkalmilag minden más szófajhoz tartozó szót: A *jóbból* is megárt a sok (melléknév); *Hármat* vettem egyszerre (számnév)... ” (Jakab István, Kazimírné Pesthy Mária, Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana* – a továbbiakban: MnyLNy. –, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964, 114). „Általában azt mondhatjuk, hogy bármely szó szerepelhet alkalmilag főnévi használatban, ha mondatbeli szerepe, toldalékolása, névelőhasználata a főnevekével egyező” (Bencédy József–Fabián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv* – a továbbiakban: MMNy. – Budapest, Tankönyvkiadó, 1968, 30). A mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások közt vannak ugyan főnévi, melléknévi és számnévi jellegűek, de használat tekintetében itt is ismert jelenség az átcsapás.

3. Szóalaktani, közelebbről: ragozástanai szempontból is ismert az a jelenség, hogy a melléknév és a számnév – ha alkalmi főnévi szerepben áll – felveszi a főné-

vi jeleket, ragokat. A MMNyR. szerint „a melléknév általában ugyanolyan módon toldalékolható, mint a főnév, ez azzal is összefügg, hogy sok szavunk egyaránt járatos fő- és melléknévi szerepben, s hogy a kettő néha alig vagy nem is határolható el egymástól” (I, 227); „...a számnév toldalékolása és mondatbeli használata is többnyire a melléknévvel azonos” (I, 234). (Vö. MMNy. 34, 42; MnyLNY. 92, 95.)

Ezek általános megállapítások, tehát szófajonként bizonyos eltérésekkel számolhatunk. Egy azonban biztos: mind a melléknév, mind a számnév, mind pedig a névmások felveszik az elsősorban főnévhez járuló -é birtokjelet, -t tárgyragot és a főnévi határozóragok nagy részét.

4. Az alanya, tárgya, határozóra – mint mondatrészekre, illetve a mondatokban található jelzős szerkezetek leggyakoribb jelzett szavaira – nézve szintén találkozunk a nyelvészeti szakmunkákban olyan megállapításokkal, hogy ezek milyen szófajúak, illetve szófaji értékűek lehetnek. Az alany viszonyrag nélküli (nominativusi alakú) főnév (*Péter* lépett be) vagy főnévi értékben vett más szó (esetleg egyéb alakulat), tehát többek között főnévi szerepű melléknév (*A barna* tetszik nekem) és számnév is (*Három* ment el), sőt névmás is. A tárgy szerepét betöltő szó is főnév a legtöbb esetben (*Főzi az ebédet*), de lehet más, főnévként használt szó is, tehát ilyen értékben használt melléknév (*A pirosat* kedveli), számnév (*Kettőt* hámozott meg), illetve melléknévi igenév és melléknévi névmás, számnévi névmás stb. A határozó igen különböző lehet szófaját tekintve, a leggyakrabban mégis névszó, s a névszók közül is főképp főnév (*Az asztalnál* ülünk), de sok esetben szerepel melléknév és számnév is (sőt névmási, igenévi stb. szófajú szók is) főnévi szófaji értékben, a főnévre jellemző raggal vagy névutóval (pl. *Az idősebbnek* ítélték oda a házat; *Négyvel* udvaroltatott egyszerre; stb.). (Vö. MMNyR. II, 109, 147, 162–163; MMNy. 231–232; 271–272; 286–287; stb.)

5. Az alárendelő összetett mondatok főmondatának utalószavával kapcsolatos, a bevezetésben ismertetett problémára is a fentiekhez hasonló eligazítást kaphatjuk az irányadóbb nyelvtankönyvekből. Az alanyi mellékmondatokkal kapcsolatban megállapítja a MMNyR., hogy ez „mindig főnévi mondatrészt fejt ki, tehát »főnévi« mellékmondat. Ezen az sem változtat, hogy némelykor főnévi szerepű melléknévi vagy számnévi utaló- vagy kötőszó tartozik hozzá: »*Olyan kell, amilyen ez*»; »*Annyi szent, hogy máskor nem ugratsz be!*« (Közny.) Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmasszerűen egész jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: *Olyan* [menetvágó] *kell, amilyen* [menetvágó] *ez; stb.*” (II, 346–347). „Utalószava a főmondatban alanyként szereplő, alanyesetben álló távolra mutató névmás, mégpedig rendszerint főnévi mutató névmás (*az, azok, azé* stb.), de lehet melléknévi vagy számnévi mutató névmás is, főnévi értékben (*olyan, olyanok, olyané* stb.; *akkora, akkorák, akkoráé* stb; *annyi, annyié* stb.)... A mondat elemzésekor a főmondat állítmányához kapcsolt *kí?, mi?, kik?, mik?, kié?* stb., esetleg *milyen?, milyenek?, milyené?, mennyi?, mennyié?, mekkora?, mekkorák?* stb. kérdő névmással kérdezhetünk az alanyi mellékmondatra” (MMNy. 369).

A tárgyi alárendelő összetett mondatok főmondatában levő utalószóval kapcsolatban a MMNyR. ezt állapítja meg: „A vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt mondatok szokásos utalószava az *azt, mindazt, ugyanazt, azokat, mindazokat* stb. névmás... Azokra a tárgyi összetett mondatokra, amelyek a jelzői összetett mondatdal érintkeznek, főként az *olyat, annyit, akkorát, olyanét, azét, azokét* stb. – *aki, ami* (és

ezek toldalékos alakjai), valamint az *olyat*, *annyit*, *akkorát*, *olyanét* stb. – *amilyet*, *amennyit*, *amekkorát*, *amilyenét* (és ezek további toldalékos alakjai) rámutató szói–kötőszói párok jellemzők” (II, 358). Hasonlóképpen vélekedik a MMNy. is: „Utalószava a főmondatban tárgyragos távolra mutató névmás; mégpedig rendszerint főnévi névmás (*azt*, *azokat*, *azét*), de lehet melléknévi vagy számnévi névmás is, többnyire főnévi értékben (*olya/n/t*), *olyanokat*, *akkorát*, *akkorákat*, *annyit* stb.). – Elemzéskor a föléje rendelt főmondatbeli mondatrészhez kapcsolt *kit?*, *mit?*, *kiket?*, *miket?*, *kiét?* stb.; esetleg a *milye/n/t?*, *milyeneket?*, *milyenét?*, *mekkorát?*, *mekkorákat?*, *mennyit?* stb. kérdő névmással kérdezőnk a tárgyi mellékmondatra” (375).

A határozói alárendelő összetett mondat főmondatának utalószavára vonatkozólag a MMNyR-ben csak ezt az általános megállapítást találtam: „A határozói mellékmondatra a főmondatban sokszor valamilyen utalószó (szófaját tekintve névmási határozószó) utal, amely a főmondatnak mindig olyan határozója, amelyet aztán részletesen a mellékmondat kifejt” (II, 368). „Az állandó határozót kifejtő mellékmondat” című fejezetben találunk utalást arra is, hogy „a főmondatban gyakran fellelhető utalószó legtöbb esetben az *az* mutató névmásnak olyan raggal, illetőleg névutóval létrejött alakja, amelyen ragos vagy névutós egyszerű határozót az illető ige vagy névszó vonz” (II, 390) – tehát nem zárja ki a mutató névmási utalószókat sem, de csak az *az* ragos alakjaiból keletkezettekre találunk a könyvben példát, az *olyan*, *annyi* ragos alakjaiból keletkezett utalószósakra nem sikerült találnom, ha csak a számhatározói *annyiszor* vagy a számállapothatározói *annyian* utalószót nem számítom ide, de ezek a mi vizsgálódásunkat nemigen viszik előbbre. A MMNy-ben viszont találunk ilyen példákat is. A praedicativust kifejtő állapothatározói mellékmondatok utalószói között találjuk az *annak* utalószón kívül az *olyannak*, *akkorának*, *annyinak* utalószót is (*Olyannak* látlak most is, mint *amilyen* fiatal korodban voltál”; „*Annyinak* látszik éveinek száma, *amennyi* a tied”; illetőleg: „Hát *akkorának* tartod a *hibát*, hogy súlyos következményektől kell félned?” (389). Találkozunk hasonlókkal a társhatározói mellékmondatnál foglalkozó részben is: „Utalószava rendszerint az *azzal*, *azokkal*, *olyannal*, *olyanokkal* stb. (...) *Olyannal* barátkozz, *akitől* jót tanulsz!” (391). Az eredményhatározóiak közt szintén előfordul az *azzá*, *annak* mellett az *olyanná*, *olyannak*, *olyanra* (390), a részeshatározóiak közt az *annak*, *azoknak* mellett az *olyannak* (401).

Bár az *annyi* határozóragos alakjából alkotott utalószóra nemigen akad példa a könyvekben, a gyakorlatban előfordulhat ez is, pl.: *Annyitól* szedte be a pénzt, *ahányan* voltak; *Annyinak* adott belőle, *ahány* jelen volt; stb.

6. Körülbelül ennyit tudunk és tanítunk a bevezetésben említett problémáról. A „*Pirosat* vettem fel”; „*Háromnak* adtam belőle”; „*Olyat* veszek fel, *amilyen* van”; „*Annyinak* adok, *ahányan* jelen vannak”; stb. típusú mondatokban kimaradt a közlésből egy odaérthető szó, s ennek jelentése a jelzős szerkezetek esetében az eredetileg jelzőként álló szóhoz vagy ugyanilyen jellegű utalószóhoz tapad. S ha a szóban forgó szerkezetben a kihagyott jelzett szó főnév vagy ilyen értékű, akkor szófaji átcsapás történik: az eredetileg jelzői szerepet betöltő melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmilag főnévi szerepet fog betölteni, felvéve a főnévhez járuló jelet, viszonyragot, és természetesen átveszi a szófajának és a viszonyragjának megfelelő mondatrészi funkciót is. A *pirosat*: tárgy; a *háromnak*: határozó; az *olyat* utalószó

tárgyi, az *annynak* pedig határozói mellékmondatra mutat rá. Talán a legtöbb, amit a MMNyR. így fogalmaz meg a problémáról: „Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmoszerűen egész jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: *Olyan [menetvágó] kell, amilyen [menetvágó] ez...*” (II, 347).

Írnak tehát az irányadó nyelvtankönyvek a jelentéstapadásról, szófaji átcsapásról (alkalmi főnévi szerepről) s az ennek megfelelő toldalékok felvételéről, továbbá a mondatrészi funkciónak a felvett viszonyraghoz igazodó megváltozásáról, sőt arról is, hogy az ilyen szó egész jelzős főnévi kifejezés helyett áll, de mindezekről a jelenségekről külön-külön, őket egymástól elválasztva szólnak. Nem vizsgálják a kérdést komplex módon, a szó szerkezeti összefüggéseket minden szempontból, holott az említett jelenségek szoros egységben, egymástól elválaszthatatlanul jelentkeznek. A következőkben ilyen vizsgálatokra törekszünk, hogy a valóságnak megfelelő képet kaphassunk és adhassunk erről a kérdésről.

B) Hangsúlyozni szeretném, hogy vizsgálatunk csak a jelzős szerkezetekre korlátozódik, tehát a megállapított törvényszerűségek is csupán ezekre vonatkoznak majd.

1. Induljunk ki a bevezetésben példaként felhozott egyszerű mondatból: „Piros pulóvert vettem fel.” Szó szerkezetekre bontva a mondatot, a következő sémát kapjuk:

(én) ↔ vettem fel
 ↗
 pulóvert
 ↗
 piros

...vagyis a *vettem fel* állítmánynak tárgyi determinánsa a *pulóvert*, ennek viszont minőségjelzői alárendelt tagja a *piros*. A *vettem fel* állítmány tárgyas szerkezetet alkot a *pulóvert* taggal, ez utóbbi viszont minőségjelzős szerkezetet alkot a *piros* alárendelt taggal mint ennek alaptagja. A „Pirosat vettem fel” mondat megfogalmazásakor azonban a *pulóvert* tárgyat, a volt jelzős szerkezet alaptagját mint odaértettet elhagyjuk; helyébe lépett a determináns *pirosat* formában, vagyis átvéve az alaptag jelentését is (tehát 'piros pulóvert' értelemben), átvette továbbá az alaptag szófaját, *-t* tárgyragját s ezzel együtt tárgyi mondatrészi szerepét is. A séma tehát már ez:

(én) ↔ vettem fel
 ↗
 pirosat

...azaz a *vettem fel* állítmány itt a *pirosat* taggal alkot tárgyas szó szerkezetet. Ez azt jelenti, hogy ez a tag (megváltozott mivoltában) egy szinttel feljebb került, vagyis már nem másod-, hanem elsőrendű bővítmény.

Ha a „Három almát ettem meg” mondatot így fogalmazzuk át „Hármat ettem meg”, szintén a fentebb leírt jelenséggel van dolgunk; a *három almát* mennyiségjelzős szerkezet *almát* tárgyi alaptagja odaértés folytán elmarad, s a jelentése mellett a szófaját, toldalékát és tárgyi funkcióját is átveszi a *három* volt alárendelt tag, természetesen *hármat* formában. Jelentése a két jelentés összetapadása után: három almát.

A „Kékkel festette be a falat” mondatban is ez a folyamat ment végbe: az eredeti *kék színnel* jelzős szerkezet *színnel* határozói alaptagját hagytuk el, s a volt jelző a helyébe lépett, a magáé mellé átvéve annak is a jelentését, átvette továbbá szófaját, határozóragját és mondatbeli funkcióját.

„A sárga tetszik nekem” mondatban a *sárga ing* jelzős szerkezetet helyettesítheti a *sárga* tag, ha az *ing* alaptagot odaértés folytán elhagyjuk. A *sárga* ugyanis – a sajátja mellé – átveszi az *ing* tag jelentését is, felveszi továbbá az *ing* szófaji értékét és mondatrészi funkcióját; alaki változás nem történik (az alanynak nincs viszonyragja; jel sincs a szóban).

Az azonosítást kifejező „Ez a sárgám” mondatban a szerkezetes állítmányi *sárga ingem* jelzős szerkezetet vontuk össze. A *sárgám* alak 'sárga ingem' jelentésű, az (*ingem*) alaptagtól átvett birtokos személyjel (személyrag) a *sárgám* alkalmi főnévi szerepének is bizonyítéka (viszonyraggal itt sem kell számolnunk).

Nézzük most meg „A szomszédét használom” típust ebben az értelemben: a szomszéd kerékpárját használom. Itt birtokos jelzős szerkezetet vonunk össze, ezt: *a szomszéd kerékpárját*. Ennek a redukciója eltér az eddig tárgyalt jelzős szerkezetekétől két szempontból is. Az egyik eltérés abban áll, hogy mivel a birtokos jelző is főnév, akárcsak az alaptag (jelzett szó), szófajváltás nem történik, amikor az előbbi az utóbbinak a szerepét átveszi. A másik eltérés: nyelvünkben az -é birtokjelenek az a funkciója, hogy jelezze a birtokos jelzős szerkezet összevonását, illetve az összevonással létrejött szóalakban (*szomszéd-é*) utaljon az odaértés folytán elmaradt birtokszóra (jelen esetben a *kerékpárja* alakra). Majd ezt követi az esetleges többi toldalék (esetünkben a -t tárgyrag: *szomszédé-t*. A 'szomszéd kerékpárját' jelentésű *szomszédét* alakban a tanulók, hallgatók „érik” a birtokviszonyt, és sokszor birtokos jelzőnek minősítik a hasonló típusú mondatrészeket, de ha felhívjuk a figyelmüket a viszonyrag – ez esetben a -t tárgyrag – mondatrész-meghatározó szerepére, könnyen eligazodnak a kérdésben.

Folytassuk vizsgálódásunkat olyan mondattal, amelyben a jelzős szerkezet jelzett szavának viszonyragja előtt jel (pl. többesjel) van: Kedvelem a tarka virágokat. A redukció után a mondat formája ez lesz: Kedvelem a tarkákat. Vagyis itt a *tarka* a *virágokat* jelzett szónak a jelentésén, valamint szófaján kívül átveszi a -k többesjelét és a -t viszonyragját, s az új mondatformában tárgyi szerepe lesz.

Előfordul a jelzett szóban birtokos személyjel (személyrag) is, mint pl. ebben a mondatban: Adok neked a legújabb könyveimből is. A jelzett szó ismeretében érthetővé válik ez a mondatforma is: Adok neked a legújabbjaimból is. Tehát az előbbi változatban jelzői szerepű *legújabb* szóalak a szerkezet-összevonás folytán – a -ból határozói viszonyrag elé – felveszi a volt jelzett szó (*könyveimből*) személyjelét, illetve e toldalék megfelelő szerepű, de az új szóalakhoz illeszkedő -jaim változatát.

Ha a birtokos jelzős szerkezetnek több birtokot kifejező jelzett szava (birtokszava) van, mint. pl. ebben a mondatban: A kollégám horgászbotjaira volna szükségem,

ez is kifejezhető a mondat redukált változatában. A szerkezet-összevonás után ez lesz a mondat formája: A kollégáméira volna szükségem. A birtokost kifejező (itt most szintén birtokos személyjeles) *kollégám* szó nem csupán az egy birtokra utaló *-é* birtokjelet veszi fel, hanem ez után a több birtokra utaló *-i* birtoktöbbsesítő jelet is a *-ra* határozói viszonyrag elé, így az *-éi* jelegyüttes a volt birtokszó (*horgászbotjai*) többes voltát fejezi ki a *kollégáméira* alakban. Láttuk, hogy a birtokos jelzős szerkezet helyére került volt birtokos jelző (*kollégám*) személyjeles alakban fordult elő, s ehhez az alakjához vette fel az *-éi* jelegyüttest, majd pedig a volt birtokszó határozói viszonyragját. Ha *-k* többesjel lett volna a személyjel helyén (*kollégák*), akkor az ezzel ellátott alakhoz járultak volna az említett toldalékok. De ha történetesen a birtokos jelző viszonyragja fordul elő a szerkezet helyettesítésére szánt birtokos jelzón, mint pl. ebben a szószerkezetben: a *kollégának* a *horgászbotjaira*, akkor ezt elveszíti (az eddigi mondatrészi funkciójával együtt), illetve az említett toldalékok a viszonyrag nélküli alakhoz járulnak (*kollégáéira*). Lehetségesek tehát az ilyesfajta szerkezet-összevonások: a *könyv lapjai* > *könyvéi*, *könyved lapjai* > *könyvedéi*, *könyvek lapja* > *könyvekéi*, de a *könyvnek* a *lapjai* szerkezetnek nem lehet *könyvnekéi* redukált formája, csak az a forma, amely a *könyv lapjai* viszonyrag nélküli szerkezetnek is megfelel (*könyvéi*).

Előfordul, hogy a birtokos jelző, amelynek birtokszava (jelzett szava) odaértés folytán elmarad, már maga is összevont birtokos jelzős szerkezetet helyettesítő szó, tehát eleve *-é* birtokjeles. Ilyen pl. ebben a mondatban: A szomszédénak a motorját javítottam. Itt a *szomszéd autójának* a *motorját* szerkezetlánc két birtokos jelzős szerkezete közül az elsőt (*a szomszéd autójának*) vontuk össze az *autója* birtokszó odaértése miatt, s ezáltal keletkezett a *szomszédénak* alak, vagyis a *szomszéd* volt birtokos jelző a birtokszó jelentését helyettesítő *-é* birtokjel után átvette e birtokszó *-nak* viszonyragját is, szintén birtokos jelzői mondatrészi szerepével együtt. De ha ismert és a közlésbe érthető a *szomszédénak* a *motorját* birtokos jelzős szerkezet birtokszava (*motorját*) is, újabb szerkezet-összevonással ez is kihagyható a közlésből. Ennek a szerkezetnek az összevonása során a volt birtokos jelző *-nak* viszonyragját vesztett *szomszédé* alakjához újabb *-é* birtokjel kerül, amely a *motorja* volt birtokszó jelentését helyettesíti benne, majd ez után a birtokszó (alaptag) *-t* tárgyragja járul. (Megjegyezzük, hogy a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának személyjelét nem veszi át külön a volt determináns, mert az *-é* birtokjel az egész birtokszót, tehát a birtokos személyjeles szóalakat helyettesíti, példánkban a *motorja* alakot.) A *szomszédénak* a *motorját* birtokos jelzős szerkezetet helyettesítő szóalak a fentebb leírtak alapján ez lesz: *szomszédééit*. A mondat – ennek beleszerkesztése után – így alakul: A *szomszédééit* javítottam.

Itt most két birtokos jelzős szerkezetből álló szószerkezetláncnak a „kétlépcsős” összevonását írtuk le, vagyis a birtokos jelzős szerkezetek egyenkénti, illetve egymás utáni összevonásával foglalkoztunk. Az ilyen „kétlépcsős” összevonást kezdetjük a második birtokos jelzős szerkezet összevonásával is: az *autójának* a *motorját* szerkezet redukálásával. Először az alaptagot (a *motorja* birtokszót) helyettesítő *-é* birtokjel, majd a *-t* tárgyrag kerül a volt birtokos jelzőnek a viszonyrag nélküli *autója* alakjához; a mondat tehát így fog alakulni: A szomszéd autójáét javítottam. Második lépésként a *szomszéd autójáét* szerkezetet vonjuk össze. Először az alaptagot (az *autója* birtokszót) helyettesítő *-é* birtokjelet illesztjük a volt birtokos

jelzői szerepű *szomszéd* szóhoz (*szomszédé*), majd ehhez a szóalakhoz hozzáteszük az *autójáét* birtokszónak az előző szerkezet összevonásából származó *-é* birtokjelét és *-t* tárgyragját is: *szomszédéét*. A mondat a kettős redukció után ezt a formát kapja: A szomszédéét javítottam. De ugyanehhez az eredményhez jutunk, ha egyszerre vonjuk össze az egész szó szerkezetláncot. A két birtokos jelzős szerkezet egyenkénti redukálása után kapott végeredmény alapján ugyanis megállapíthatók olyan törvényszerűségek is, amelyek a teljes szó szerkezetlánc összevonási eljárásának módját is meghatározzák. „A szomszéd autójának a motorját javítottam” mondatnak a *szomszéd autójának motorját* szerkezetláncból úgy lesz *szomszédéét* szerkezettag, hogy az odaértés miatt elmaradt két birtokszó jelentését helyettesítő két *-é* birtokjelet, továbbá az egész szerkezetlánc volt alaptagjának *-t* tárgyragját és mondatrészi szerepét felveszi a szerkezetlánc alacsonyabb szintű volt determinánisa, a *szomszéd* szóalak. Mondatba illesztve e szerkesztett szóalakat, a következő mondatformát kapjuk: A szomszédéét javítottam.

Vegyünk egy olyan példát is, amelyben a jelzős szerkezetek vegyes, nem tisztán birtokos jelzői szerkezetláncot alkotnak: A hanyag tanuló bizonyítványában sok a rossz jegy. A *hanyag tanuló bizonyítványában* már szerkezetlánc (vö. MMNy. 264). Ha a *bizonyítványában* határozói alaptag az odaértett, ennek a funkcióját veszi át a *tanuló* mondatrész a *-ban* viszonyraggal együtt, de a viszonyrag előtt egy *-é* birtokjel azt is jelzi, hogy a két tag között birtokos jelzős szó szerkezeti viszony volt. Már maga a *tanulóé* alak a *tanuló bizonyítványa* szerkezet jelentését sűríti magába. A hozzájáruló *-ban* viszonyrag meg e szóalak mondatbeli szerepét határozza meg, vagyis határozóvá teszi azt. A mondat tehát így fog módosulni: A *hanyag tanulóéban* sok a rossz jegy. Itt a *tanulóéban* tag már határozói funkciót tölt be.

Ha pedig mind a *bizonyítványában*, mind pedig a *tanuló* mondatrész odaérthető, akkor a *hanyag* volt minőségjelző lép a helyükre megfelelő formában. Az *-é* birtokjellel kiegészült alak (*hanyagé*) a *hanyag tanulóéban* a *bizonyítványa* szerkezetlánc jelentését magába sűríti, tehát a *hanyagéban* a határozói szerepű *hanyag tanulóéban* a *bizonyítványában* szerkezetláncot helyettesítheti. Az új mondatforma tehát: A *hanyagéban* sok a rossz jegy. Ugyanehhez az eredményhez jutunk, ha a már egyszeri redukcióval kialakított fentebbi mondatnak (A *hanyag tanulóéban* sok a rossz jegy) a *hanyag tanulóéban* minőségjelzős szerkezetét vonjuk össze. A *hanyag* volt jelzői tag a *tanulóéban* alaptag jelentésének, szófajának, toldalékainak és mondatrészi szerepének átvételével *hanyagéban* alakban jelenik meg a mondatban: A *hanyagéban* sok a rossz jegy.

2. Igen nagy segítségünkre lehet ez a módszer az alárendelő összetett mondatok tanításában is. Ezen a területen ugyanis – mint már említettük a bevezető rész végén – igen sok bonyodalmat okoz a „jelzőivel érintkező” mellékmondatfajtához sorolása. A megoldás ugyanaz, mint az egyszerű mondatok összevont jelzős szerkezetek esetében, csak itt a főmondatbeli utalószó tölti be azt a szerepet, amelyet az egyszerű mondatban a jelző.

Tulajdonképpen még az az és ennek viszonyragos alakjaiként álló utalószós, tehát a tipikus alanyi, tárgyi, határozói alárendelő összetett mondatok is kapcsolatba hozhatók az olyan minőségjelzőikkel (pontosabban: kijelölő jelzőikkel), amelyekből hiányzik a szó szerkezeti alaptag: Az vesse rá az első követ, aki maga jobban csinálná: Az az ember vesse rá...; Azt láttam tegnap, akivel már rég nem találkoztam: Azt

a barátomat láttam...; Abban nem csalódtam, aki a legcsintalanabb volt az osztályban: Abban a tanítványomban nem csalódtam... A „teljes” változatokat minőségjelzői (kijelölő jelzői) alárendelő összetett mondatoknak minősíthetjük. Az első mondatból tulajdonképpen úgy lett alanyi, hogy kihagytuk a főmondatából az *ember* alanyt, a másodikból tárgyi lett, mert a főmondatból kimaradt a *barátomat* tárgy, a harmadikból pedig határozói, mert kiesett a főmondatból a *tanítványomban* határozó. S mivel mindezek az egyes jelzős szerkezeteknek az alaptagjai voltak, a jelzői helyzetben álló utalósók alanyi, tárgyi, illetve határozói utalósói szerepet vettek fel. (A toldalékokkal kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a kijelölő helyzetű utalósók, illetőleg főnévi névmási jelzők egyébként is felveszik a jelzett szó toldalékait.)

Az „Azét vitte el a víz, akinek amúgy is kevese volt” mondat második tagmondat a tárgyi mellékmondat, de nehéz megmagyarázni a tanulónak, hallgatónak, hogy miért, ha csupán arra szorítkozunk, hogy az utalósó főnévi névmási értékben áll, és a tárgy ragja van a végén. Ha ellenben megvilágítjuk, hogy a következő teljes jelzős szerkezetből redukálódott: *annak a holmiját*, akkor könnyen megérti, hogy az *azét* utalószóban az elmaradt *holmiját* tárgyi alaptag -t ragját, előtte meg a *holmija* birtokszó helyett álló -é birtokjelet találja. Természetesen az *azét* a hiányzó tárgyi alaptag szerepét veszi át (a kiteljesített szerkezet jelentésében), tehát tárgyi mellékmondat utalószava lesz. Persze lehetséges ilyen változat is: Azét az emberét vitte el a víz..., de itt magyarázatra szorul az *emberét* tárgy: ez szintén összevonás eredménye, ugyanis az *embernek a holmiját* szerkezet redukálódott; az *azét* pedig kijelölő jelzői utalósó, amelynek toldalékai egyeznek az *emberét* alaptagéival.

Megjegyezzük, hogy az „Annak a holmiját vitte el a víz...” változat így is kiegészíthető: Annak az embernek a holmiját vitte el a víz... „Kétlépcsős” redukcióval – az előző bekezdésben ismertetett módon – itt is eljuthatunk az „Azét vitte el a víz...” típusú főmondati formához. Első fokozatban ehhez: Azét az emberét vitte el a víz... Majd ebből ehhez: Azét vitte el a víz... De ennek a formának az *azét* utalószavát fel foghatjuk az egész (*annak az embernek a holmiját*) szerkezetlánc redukációjával létrejött alakulásnak is (lásd később).

Az az utalószósakhoz hasonlóan viselkednek az *olyan*, *annyi* stb. utalószós alárendelő mondatok is. Az „Olyan látogatott meg, akit már rég nem láttam”, illetve az „Annyi érkezett, hogy el sem fogyott mind” típusú mondatok főmondatából hiányzik az alanyi alaptag (visszateljesítve: Olyan barátom látogatott meg...; Annyi áru érkezett...), így a volt jelzői helyzetű utalósó alanyi funkciót kapott. Az „Olyat evett, amelyet még sohasem”, illetve az „Annyit vett, hogy nem bírta hazavinni” típusúak tárgyiak, mert a tárgyi alaptag hiányzik a főmondatukból (visszateljesítve: Olyan ételt evett...; Annyi holmit vett...), s ennek szerepébe lépett a tárgyragot felvett utalósó. Az „Olyannal barátkozz, aki jó hatással van rád”; „Annyinak adott, ahányan jelen voltak” típusok esetében szintén azért határozó mellékmondatra mutat rá az *olyannal*, *annyinak*, mert a főmondatbeli jelzős szerkezet határozói alaptagja maradt el (Olyan emberrel..., Annyi embernek...), s ennek a ragja és szintaktikai szerepe kapcsolódott az *olyan* és az *annyi* utalószóhoz.

Természetesen itt is előfordulhat -é birtokjellel kombinált utalósó: „Olyané megy kirándulni, aki nem törődik semmivel (Olyannak a fia megy kirándulni...). Az *olyan* -é birtokjele megszűnt birtokviszonyt jelez ugyan, de a teljesebb mondat *fia* tagja – mint a volt birtokos jelzős szerkezet alaptagja – alanyi szerepben állt. Ha ez

elmarad, akkor szerepét a birtokos jelzői viszonyragját és funkcióját elvesztett *olyan* utalószó veszi át *olyané* alakban (az *-é* birtokjellel az összevont birtokos jelzős szerkezet volt alaptagjának 'fia' jelentésére utalva), így ez az utalószó már nem birtokos jelzői, hanem alanyi mellékmondatra mutat. (Az alanynak nincs viszonyragja; a birtokjel nem határoz meg mondatrészi szerepet. Ha azonban ez a birtokos jelzős szerkezet olyan főmondatban fordul elő, amelyben a *fia* alaptag állítmányi szerepet tölt be (pl. *Ő olyanak a fia...*), akkor a leírt folyamat eredményeként létrejött *olyané* állítmányi mellékmondatra fog utalni (*Ő olyané...*). Az *Olyané*t lopták el típus *olyané*t utalószava szószerkezetteni szempontból így is visszateljesíthető: olyan embernek a holmiját, tehát az *olyané*t – a szerkezetlánc alaptagjának a szerepében – tárgyi mellékmondatra utal. Az „*Olyané*nak adta a lányát... ” típusú főmondat így kerekíthető ki: *Olyan ember fiának adta a lányát...*, ezért az *olyané*nak utalószó az eddigiekből következően részeshatározói szerepű. Az „*Annyi*ének ígérte oda, hogy már maga sem emlékszik a számukra” mondatban az *annyi*ének pl. az *annyi szülő gyermekének* szerkezettel helyettesíthető, tehát az utalószó szintén részeshatározói mellékmondatot jelez (vö. azét...).

De az *-é* birtokjel duplán is előfordulhat az utalószóban (is). Az „*Olyané*t lopták el...” típusú főmondat pl. ilyené is visszateljesíthető: *Olyan ember fiának a holmiját lopták el...* Az *olyan ember fiának a holmiját* szerkezetláncban két birtokos jelzős és egy minőségjelzős szerkezet van. A lépcsőzetes redukció ilyen eredményekkel járhat: *olyan ember fiának a holmiját* > *olyan ember fiáét*; *olyan ember fiáét* > *olyan emberéét*; *olyan emberéét* > *olyanéét*. Az *olyanéét* alakhoz azonban eljutunk úgy is, ha az egész szerkezetláncot egyszerre vonjuk össze: a teljes szerkezetlánc legalacsonyabb szintű (*olyan*) tagja átveszi a két odaérthető birtokszó (*holmiját, fiának*) jelentését, s ezt két *-é* birtokjel felvételével is jelzi; ezzel egy időben bekövetkezett a szófajváltás is (a melléknévi névmásból alkalmilag főnévi névmás lett), sőt e névmás átveszi a legmagasabb szintű alaptag *-t* viszonyragját és szintaktikai (tárgyi) szerepét.

3. Az eddigi vizsgálódások talán hiányosak, mégis elvonhatunk belőlük bizonyos törvényszerűségeket:

a) Ha a minőség- vagy mennyiségjelzős szószerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt jelzői tag, illetve az alárendelő összetett mondat főmondatának eredetileg minőség- vagy mennyiségjelzői utalószava alkalmilag átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését, a volt alaptag szófaji értékét, toldalékait és mondatrészi szerepét.

b) Ha a birtokos jelzős szerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk, a volt birtokos jelzői tag, illetve az alárendelő összetett mondat főmondatának eredetileg birtokos jelzői szerepű utalószava átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését oly módon, hogy *-nak, -nek* viszonyrag nélkül alakjához *-é* (ill. *-éi*) birtokjelet vesz fel a kihagyott birtokszó (birtokos személyjeles alaptag) jelentésére utaló toldalékként, s e jellel (jelegyüttessel) ellátott alakjához átveszi a volt alaptag (birtokszó) esetleges viszonyragját és mondatrészi szerepét is (szófajváltás nem történik).

c) Minőség- és birtokos jelzős, illetve mennyiség- és birtokos jelzős szerkezetből álló szerkezetlánc egyszerre történő összevonásakor (vagyis ha a láncot alkotó két jelzős szerkezet mindkét alaptagja odaérthető a közlésbe) a szószerkezetlánc alacsonyabb szintű determinánsa átveszi az egész lánc jelentését, a kihagyott birtok-

szóét *-é* (ill. *-éi*) birtokjellel jelezve, átveszi továbbá a szerkezetlánc magasabb szintű alaptagjának szófaji szerepét, (esetleges) viszonyragját, valamint szintaktikai funkcióját.

d) Két összeszerkesztett birtokos jelzős szó szerkezetből álló láncnak az összevonása a c) pontban leírtakhoz hasonlóan megy végbe azokkal a különbségekkel, hogy a két kimaradó birtokszó miatt két *-é* birtokjel kerül a szerkezetláncot helyettesítő taghoz (az esetleges viszonyrag elé), továbbá szófajváltás nem történik.

e) A minőség- és két birtokos jelzőből, illetve a mennyiség- és két birtokos jelzőből felépülő szerkezetláncnak az összevonására a c) és a d) pontban leírt jelenségek kombinációja jellemző: a láncnak a legalacsonyabb szintű, két birtokjellel ellátott, szófajilag és szintaktikailag a legmagasabb szintű alaptaghoz igazodó tagja válik önálló mondatrészé.

C) Kiegészítés

Néha nem könnyű, sőt lehetetlen a redukált jelzős szerkezetek visszateljesítése. Különösen az absztrakt jelentésű melléknemekre vonatkozik ez a megállapítás. Hadrovics László *A funkcionális magyar mondattan alapjai* című művében – a továbbiakban: FMMA. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969) – a tárgy s a határozó érintkezésével foglalkozva megállapítja, hogy „az absztrakt jelentésű melléknemek oly módon állnak tárgyként, hogy odaértjük melléjük a megfelelő főnevet, legtöbbször egy elvont vagy igen általános fogalmat, mint pl. *gondolat, érzés, dolog*. Ezt helyettesíthetik a *valami, annyi, sok* s hasonló névmások: *furcsát gondol, bolondokat beszél, valami rosszat tett*. Némelyik melléknév valójában főnevesülhet: *a jó, a rossz, a szép, a hideg*” (85). Tehát a *furcsát érzett, olyanokat mondott* értelmezhető és visszateljesíthető így: *furcsa érzést érzett, olyan dolgokat mondott*, de „A jót szívesen elfogadjuk”; „A szépet élvezni kell” mondatoknak a *jót, a szépet* mondatrészeit akár főnévnek is felfoghatjuk, viszont ki is egészíthetjük a fenti módon (a *jó dolgokat, a szép dolgokat* stb). Megjegyzi a szerző, hogy ezek a melléknévi tárgyak „gyakran érintkeznek a határozóval... (*ostobákat mond = ostobán beszél, hasonló tesz = hasonlóan cselekszik*). Az ilyen kapcsolatokból az analógia a tárgyragot átviszi olyan esetekre is, amikor annak csak módhatározó funkciója lehet: *jóízűt eszik valakinek a főztjéből; jóízűt alszik, nevet*.” Szinte kettős funkciót (tárgyit és határozóit) „tölthet be néhány melléknévünk és névmásunk tárgyragos alakja: *sokat, nagyot, kicsit, keveset, eleget, többet, annyit, valamit, egyet*. Ha ezek a szavak olyan igék mellett állnak, amelyek akár afficiálnak akár efficiálnak valamit, a mondat tárgyának szerepét töltik be. Főnévi tárgy nem áll mellettük, de odagondolható: *sokat ettem (= sok ételt); kártyán sokat nyert (= sok pénzt); eleget süttöt (= elég kenyeret)*. Ha azonban az ilyen szó tárgyatlan ige mellett áll, vagy tárgyas ige mellett, de annak nem közvetlen tárgya, akkor funkciója a határozóiba megy át, s a cselekvés időbeli elnyúlását vagy rövidségét, ismétlődését, a ráfordított testi vagy szellemi erő mértékét, a cselekvő személy érzelmi érdekeltségének fokát fejezi ki: *eleget dolgoztam; keveset aludtam; sokat van távol; eleget emlegetjük...*” (FMMA. 86–87).

Megjegyezzük, hogy némelyik tárgy még ez utóbbi esetben (tehát határozói funkcióban) is visszateljesíthető *-t* tárgyragos, de határozói szerepet betöltő alaptagú jelzős szerkezetté – esetleg némi módosítással: *keveset aludtam = kevés időt alud-*

tam; sokat van távol = sok időt van távol; stb., sőt az a határozó is, amely a tárgyragos formát helyettesítheti, határozói alaptagú jelzős szerkezetből redukálódottnak fogható fel olykor: *sokat van távol = sokszor van távol = sok ízben van távol; stb.*

Máskor olyan állandósult szó szerkezetekbe ütközhetünk, amelyeket bizonyos mondattani helyzetekben lexikalizálódottnak tekinthetünk, pl.: Ez az ember *nagyra tör*; A fiú még *sokra viszi*; stb. Ezeknek a szókapcsolatoknak a határozói tagjait ilyenkor nem igyekszünk már jelzős szerkezetté visszateljesíteni, hanem az egész ígés szókapcsolatot az igei tag szerepének megfelelő (rendszerint állítmányi) mondatrészi kategóriába soroljuk be. Más mondattani helyzetekben azonban az egyes ilyen állandó szókapcsolatok is felbomlanak, azaz az említett példák esetében az igei és határozói tag nem tekinthető lexikalizálódottnak, pl. az ilyen helyzetben: *igen nagyra tör, nagyon sokra viszi*. Ilyenkor tehát a szókapcsolat szerkezeti tagokra bontva elemezhető, de a *nagyra, sokra* tagokat így is nehéz, sőt lehetetlen jelzős szerkezetekké visszateljesíteni, mert pl. a *nagyra tör* már bizonyos jelentésváltozáson is átment (tehát nem pontosan a 'nagy dologra tör' jelentés felel meg neki, hanem inkább a 'hatalomra, dicsőségre, hírnévre, rangra, vagyonra stb.-re tör', 'karriert igyekszik csinálni'; a *sokra viszi* meg akkora jelentésváltozáson ment át, hogy a *sokra* tagját már nem tudjuk olyan jelzős szerkezetté sem visszateljesíteni, amely a *viszi* igealak mellett jelentés tekintetében legalább megközelítőleg helyettesíthetné az említett tagot.

Még egy személyes megjegyzést: 1969 óta a II. pontban bemutatott szerkezeti vizsgálati módszerrel tanítom a mondattannak a szóban forgó részeit, s azt tapasztalom, hogy az egyetemi hallgatók így könnyebben megértik a probléma lényegét, sőt a pedagógus-továbbképző tanfolyamok hallgatói is hasznosnak tartották ezt a módszert a középiskolai oktatásban való felhasználás szempontjából.

II. Az értelmező és az értelmezett mellérendelő szó szerkezeti viszonya

1. Nem könnyű megfejtetni az értelmező mibenlétét, és kijelölni a helyét a szó szerkezeti tagok között. Néhány szerző ma is mellérendelőnek minősíti az értelmező és az értelmezett viszonyát – többek között Szabó Dénes és Deme László is –, de általánosabb az a felfogás – Károly Sándornak *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* című műve még megerősítette ezt –, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek. Általában ezt fogadják el irányadóbb nyelvtanaink is, noha akadémiai nyelvtanunkban mindkét felfogás helyet kapott: Tompa Józsefnek a szó szerkezeteket és Károly Sándornak az értelmezőket tárgyaló fejezetei mint az értelmezett alárendelt tagját mutatják be az értelmezőt (MMNyR. II, 65–93 és 295–313). Deme Lászlónak a szórendről írott fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Csak a minőség- és mennyiségjelző helye kötött: ez mindig a jelzett szó előtt áll, illetőleg azon testesebb rész előtt, amelynek magva a jelzett szó. [...] A minőség- és mennyiségjelző ezt a helyet nem hagyhatja el. Ha hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész...” (i. m. II, 483). Talán hangsúlyoznom sem igen kell, hogy Demének ezt a véleményét azért idéztem, mert ellentmondásban van a már említett két másik szerzőével, noha ezt az ellentmondást egy megszorító kifejezés: a „szórendi szempontból” tompítani igyekszik.

Nem célom, hogy részletesen ismertessem itt az értelmezővel kapcsolatos nézeteket, csupán a ma általánosnak mondható felfogás „gyengéire” szeretnék rámutatni; azokra a funkcionális és a velük összefüggő rendszertani ellentmondásokra, amelyekbe minduntalan beleütközünk az értelmezőnek az értelmezett alárendelt tagjaként való kezelése miatt, és felhívnám a figyelmet néhány olyan tényre, amely azt bizonyítja, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelt tagja az értelmezettnek, nemcsak „szőrendi szempontból”, hanem funkcionálisan is.

2. Az értelmezőt az értelmezett alárendelt szerkezettagjának minősítő felfogás szerint a „jelzői szerepű” értelmezőnek két jól elkülöníthető típusa van: az egyik típusban két főnév kerül egymással értelmezetti–értelmezői viszonyba, s az értelmezőnek azonosító szerepe van az értelmezettel való kapcsolatában (Péter, a barátom); a másik típusban melléknév, számnév, illetve szintén főnév kerül mint értelmező egy főnévi értelmezettel szószerkezeti kapcsolatba, s ezek az értelmezettnek – általában szófajuktól függően – a minőségét, mennyiségét fejezik ki, vagy a birtokosát nevezik meg, s – a jelzőhöz hasonló módon – *megszorító* szerepük is van a fölrendelt taggal – ez esetben az értelmezettel – való kapcsolatukban (*ruha, tarka; alma, három; a toll, a Jánosé*). Hangsúlyozzák e szerzők, hogy az értelmező tulajdonképpen „hátravetett jelző”, s mint ilyen alaktani szempontból megegyezik a jelzett szóval, felveszi annak toldalékait: többesjelét, viszonyragját, esetleg birtokjelét és névutóját is (pl. *házak, emeletesek; asztalt, barnát; Péteré, a barátomé; a szekrény alatt, a fiókos alatt*). Meg szokták még említeni a két tag közötti beszédszünetet, sőt azt is, hogy mindkét tag külön hangsúlyt kap. Vagyis: amit az értelmezőről és az értelmezetről elmondanak, az nagyjából már önmagában is éppen **nem az alárendelő (különösen nem a jelzős), hanem a mellérendelő szerkezetet alkotó tagokra jellemző.**

A legszembetűnőbbek a *rendszertani* ellentmondások.

Kénytelen minden szerző elismerni, hogy az értelmező és az értelmezett közé kötőszót is tehetünk. Az azonosító értelmező elé az *azaz, vagyis* stb., a megszorító elé a *mégpedig* stb. kötőszókat. Ezt a tényt akadémiai nyelvtanunk is rögzíti. Utal olykor arra is, hogy különösen az azonosító értelmezők közel állnak a mellérendeléshez, a kötőszós értelmezőkről meg egyenesen elismeri, hogy „a kötőszó még lazábbá teszi az értelmező és az értelmezett összekapcsolási módját; jobban közelíti a többtagú (halmozott) mondatrészekéhez” (MMNyR. II, 305). A kötőszós értelmezővel alkotott értelmezős szerkezetet „az értelmezős szerkezettel meg a magyarázó utótagú szerkezettel rokon” típusként *mellérendelő kötőszós azonosításnak* nevezi (i. m. II, 326). Elismeri tehát a két szerkezet közötti rokonságot, különösen a kötőszós értelmezők esetében, de azért fenntartja azt a véleményét, hogy az értelmező az értelmezettnek alárendelt szerkezettagja (a kérdés részletesebb kifejtését lásd később, a **4.** pontban). Furcsa rendszertani ellentmondást szül ez a vélemény, mert az *azaz, vagyis, mégpedig, éspedig* kötőszók, ha mondatokat kapcsolnak, kifejtő magyarázó, tehát mellérendelő tagmondatok kötőszavai, az egyszerű mondatban pedig alárendelő kötőszói szerepben találkozunk velük. Nem értem, miért lehet az azonosítás mellérendelő viszony a tagmondatok esetében, s miért kell alárendelő viszonyt lennie a szószerkezetek esetében; továbbá miért csak okadó magyarázó viszonyt hajlandók egyesek elismerni a magyarázó szerkezettagok ese-

tében (s azt is éppen az alárendelő *mert* kötőszóval), s miért ne lehetne kifejtő magyarázó viszonyról is beszélni.

Ezeket a rendszertani ellentmondásokat általában funkcionális okokra hivatkozva nem számolják fel a szerzők. Nem gondolnak arra, hogy ha a rendszer ellentmondásos, az okot talán nem is magában a rendszerben, hanem a funkcionális vizsgálat végrehajtásának módjában kellene keresni. Sajnos, nagyon könnyen kimutatható, hogy az értelmező mibenlétének vizsgálatával kapcsolatban nemcsak rendszertani, hanem funkcionális ellentmondások is találhatóak szép számmal, s nyilván ezek szülik a rendszertaniakat is.

3. Az értelmező problémakörét vizsgálók az azonosító értelmezőt (*Mátyás, a király*) még talán hajlandók lennének az értelmezett mellérendelt tagjának minősíteni, ha nem látszanék nekik megoldhatatlan problémának a „jelzői értelmező” másik típusa, a megszorító fajta a maga három alfajával (*csizmát, pirosat; ruhát, hármat; a tollat, a Jóskáét*). Ebben a típusban az értelmezőt minden kétséget kizáróan az értelmezett determinánsának fogják fel, hiszen: 1. gazdagítja annak jelentéstartalmát, és leszűkíti jelentéskörét; 2. felveszi toldalékait; 3. megtartja eredeti szófaját (pl. a *pirosat*: melléknév, a *hármat*: számnév), mert jelentéstani tekintetben az értelmezetthez, tehát szabályosan egy főnévi értékű szóhoz tartozik; 4. mint „hátravetett jelző” ennek révén kapcsolódik be a mondat szerkezetébe. Kétségtelen, furcsa helyzetet teremtettek volna, ha elismerik, hogy – mondjuk – az azonosító értelmező az értelmezettjének mellérendelt tagja, de ezt a fajtát továbbra is az értelmezett determinánsának tekintik. Talán Károly Sándor ment el a legmesszebbre, amikor megállapította, hogy az azonosító értelmező és értelmezettje közti viszony „közel áll” a mellérendeléshez, de csak „fogalmi viszony” szempontjából tekinthető mellérendelésnek, „mondatfunkció” szempontjából ez is alárendelés (*Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*, 20). Lehet, hogy tévedek, de a megszorító típus egyértelműen alárendelésnek tetsző mivoltában látom az okát ennek a szigorú következetességnek.

De vajon csakugyan alárendelő (determináló) tag-e a megszorító típusú értelmező? Igaz-e, ami annak látszik: az, amit a fentebbi négy pontban felsoroltunk róla?

Károly Sándor rátapint a lényegre, amikor – mintegy mellékesen – megállapítja: „A minőségjelzői értelmezőre eredetileg ráérthették a jelzett szó jelentését is: a *Veszek neki csizmát, pirosat* (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős kifejezéssel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát, piros csizmát*. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett. Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezetpushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem fogjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mint például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska*, a **kisebbik** típusú szerkezet értelmezőjét” (MMNyR. II, 297).

Szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja. A *kisebbik* valóban azonosító értelmezője a *Kálmuska* tagnak, de nem ezért főnév, hanem azért, mert a *kisebbik gyerek* jelzős szerkezet redukciója folytán lett azzá (*Kálmuska, a kisebbik [gyerek]*). A *Veszek neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* tagja is azért főnév,

mert a *piros csizmát* szerkezetből redukálódott azzá, s mint ilyen a *csizmát* taggal együtt mellérendelő szerkezetet alkotó tárgyként szerepel a mondatban.

Nézzük meg, min alapszik ez az állításom!

a) Mindenekelőtt a *jelzős szerkezetek redukációjának törvényén*. Abban talán senki sem kételkedik, hogy pl. a *Veszek neki pirosat, Kapott tőlem hármat* mondatokban a *pirosat* és a *hármat* tárgyként szerepel. (A birtokos jelzőinek nevezett értelmezővel külön foglalkozunk majd.) Ezt a tényt jó ideig éppen az említett tagok alkalmi főnévi szerepével magyaráztuk. Nemrégiben rámutattam egy addig figyelmen kívül hagyott nyelvi törvényre, amely a jelenségre a maga összefüggéseiben fényt derít; ezt a törvényt így fogalmaztam meg: „Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértes vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját” (Nyr. 96, 45; részletesebben lásd ott). Véleményem szerint tehát azért lett a *kisebbik* alkalmi főnév, mert a *gyerek* főnév volt a fölérendelt tagja, nem pedig azért, mert a *Kálmuska* mellett mint sajátos azonosító értelmező szerepel. S a *Veszek neki csizmát, pirosat* mondatban a *pirosat* minden látszat ellenére sem az értelmezett szerepét betöltő *csizmát* tag hátravetett jelzője, hanem a *piros csizmát* jelzős szerkezetből az alaptag elhagyása (ezt itt talán nem kell külön megokolnunk) s ezzel a szerkezet redukciója folytán tárggyá „előlépett” tag, s mint ilyen eleve nem lehet melléknév, hanem csak főnév. (Ezt a továbbiak során bizonyítani fogjuk.) Mintegy kiegészítésül megjegyezzük még, hogy az értelmezőnek az a fajtája, amelyben az értelmezett szót is újra megismételjük – sőt egy új jeggyel bővített formában ismételjük meg –, nemcsak a magyarban nem ismeretlen jelenség, hanem a szamojéd énekekben is előfordul (vö. Berrár: *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 125).

b) Most pedig kíséreljük meg annak a bizonyítását, hogy a *Veszek neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* mondatrésze szófaji tekintetben nem melléknév, illetve a *Kapott tőlem ruhát, hármat* mondat *hármat* mondatrésze nem számnév, hanem mindkettő főnév; továbbá annak a bizonyítását is, hogy ezeknek a mondatrészeknek toldalékai nem az értelmezettéihez alkalmazkodnak, hanem a jelzős szerkezetből elhagyott alaptagéhoz!

A példának felhozott két mondatban a látszat valóban nem zárja ki azt, amit mi itt cáfolni akarunk, jóllehet a redukciós törvény érvényességét sem ingatja meg. De nemcsak olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben névelőtlen szó áll az értelmezett mondatrész szerepében, hanem olyanokat is, amelyekben logikailag határozott fogalmú szavak töltik be ezt a funkciót. Nézzük meg a példát ebben a változatában: *Megveszem neki a csizmát, a pirosat; Megkapta tőlem a ruhát, mind a hármat*. Sőt ilyen mondatokkal is találkozunk: *Megvettem neki a csizmát, azt a nagyon szép pirosat*. Vajon ezekben a mondatokban is melléknévnak, illetve számnévnak minősíthetjük az értelmezőket? Még akadémiai nyelvtanunk is elismeri, hogy a névelő (tipikusan) *főnévvel vagy főnévi értékben vett másfajta szóval* alkot névelős szerkezetet. Vagy talán ki kell egészítenünk az értelmezőre vonatkozó régi szabályt azzal, hogy az értelmező az értelmezettnek a névelőjét is átveszi, s ennek ellenére megtartja eredeti szófaját? Aligha. Itt már engedni kell a negyvennyolcból, hiszen

névelő nélkül is főnév a főnév, még ha melléknévből vagy számnévből főnevesedett is (ugyanolyan főnév, mint az *egy* határozatlan névelős).

De itt a következő példa is, amely egy kicsit nyelvtanírásunk pontatlanságáról is vall. Nyelvtanaink ugyanis megemlítik, hogy az értelmező átveheti az értelmezett mondatrészként álló szó névutóját is, magáról a névutóról meg azt írják, hogy ez egy *névszó* ragtalan vagy ragos alakját követő szó. Ezek szerint a névutó állhat melléknév és számnév után is, tehát a melléknévi és számnévi értelmező is átveheti az értelmezett névutóját, vagyis: a két állítás nem pontos, így az első is megszorítást kíván. Mert nézzük csak a példákat: *A pénz begurult a szekrény alá, a fiókos alá; A pénz szekrény alá gurult, fiókos alá; A lányok mellett ült, a négy mellett; Lány mellett ült, kettő mellett.* Vannak köztük névelős és névelőtlen szóval alkotott névutós szerkezetek. Azt hiszem, elég a névelős szóval alkotott névutós szerkezetekre egyetlen pillantást vetni, hogy lássuk: főnévi szerepű ezekben a mondatokban minden névutós szó, akár van előtte névelő, akár nincs. A redukció törvénye alól ezek sem kivételek: a *fiókos [szekrény] alá* > (a) *fiókos alá*; (egy) *fiókos [szekrény] alá* > (egy) *fiókos alá*; a *négy [lány] mellett* > a *négy mellett*; két [lány] mellett > *kettő mellett*. Sőt ha megfigyeljük azokat a mondatokat, amelyekben az értelmezői helyzetben álló határozót a volt mennyiségjelző fejezi ki mint már főnévi értelmű és értékű szó, akkor azt is látnunk kell, hogy pl. az értelmezői helyzetű *a négy mellett* számbeli egyeztetés tekintetében éppen nem a *lányok* taghoz alkalmazkodik, hanem az elmaradt egyes számú *lány* alaptaghoz: *a négy [lány] mellett*, vagyis a redukciós elmélet helyességét, érvényességét bizonyítja. A *kettő mellett* névutós szerkezetben meg a *kettő* alak előfordulása (a *két* mennyiségjelzői használatú számnévi alak helyett) bizonyítja, hogy a szó nem számnévi, hanem főnévi használatú, tehát ez esetben már határozó, ezért számnévi értelmezője nem lehet a *lány* tagnak. Nem harrmarkodjuk el talán a dolgot, ha a névutókkal kapcsolatban már itt kimondjuk: **csak főnév, illetve főnévi értékű szó után állhat névutó.**

Természetesen a redukcióval kapcsolatos magyarázat nemcsak a névelős, illetve a névutós szóval alkotott jelzős szerkezetek esetében alkalmazható – ezek csak a bizonyítás szempontjából voltak most nekünk fontosabbak –, hanem olyan jelzős szerkezetek esetében is, amelyekben az alaptag ragos (bármilyen ragot visel is) vagy ragtalan: (A lánnyal ment moziba,) a *szőke [lánnyal]* > a *szőkével*; (A barátját hozta magával,) a *kis [barátját]* > a *kicsit* (a *kicsi* alak használata is értelmezői tag főnévi jellegét bizonyítja); (A húga érkezett meg,) a *barna [húga]* > a *barna* stb.

A redukciós elmélettel még az olyan szerkezetek mibenlétét is megmagyarázhatjuk, amelyekét a hagyományos felfogással nehezen tudnánk megmagyarázni. Pl. ebben a mondatban: *Eladta a lovait, a szürkéket* – az *a szürkéket* tag is értelmező, de mint látjuk, csak a tárgyrag tekintetében igazodik az értelmezetthez, annak személyjele már hiányzik róla. Ez is azt bizonyítja, hogy **az értelmező nem az értelmezett, hanem az értelmezős szerkezet elmaradt fölérendelt tagjának toldalékait veszi fel**; vagyis: (Eladta a lovait,) a *szürke [lovakat]* > a *szürkéket*. De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit* = Eladta a lovait, a *szürke [lovakat]* > a *szürkéit*.

c) Sőt az is természetes, hogy a redukció törvényével nemcsak a melléknévből és számnévből főnevesült értelmezők mibenlétét magyarázhatjuk (csak azért szorítottunk eddig ezekre, mert a szófajváltás bizonyítása is célunk volt), hanem a ma

még általában birtokos jelzőinek tekintett értelmezőket is: *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* = *Kölcsönkértem a tollat, a Péter [tollát] > a Péterét*. Ezekre is érvényesnek tartom tehát azt a törvényt, amellyel pl. a *Kölcsönkértem Péterét* mondatban a *Péterét* mondatrész tárgyi vagy az *Azét kérte kölcsön, aki mellette ült* összetett mondatban az *azét* névmási utalószó tárgyi mellékmondatra utaló szerepét magyarázom: a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának az elhagyása esetén a volt alárendelt (birtokos jelzői) tag alkalmilag átveszi a birtokos személyjeles alaptag (birtokszó) jelentését is, vagyis az egész szerkezet jelentését magába sűríti oly módon, hogy (viszonyrag nélküli) alakjához *-é* (ill. *-éi*) birtokjelet vesz fel (ez utal majd az elmaradt birtokszó jelentésére), s a birtokjellel ellátott alakhoz átveszi a birtokszó (esetleges) viszonyragját mondatrészi szerepével együtt (vö. Nyr. 96, 45).

Sántít tehát az a magyarázat, amely pl. a *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* mondat *a Péterét* részét birtokos jelzői értelmezőnek minősíti, hiszen a redukció során jelentéstapadás megy végbe, s az *a Péterét* jelentése ez esetben csak ez lehet: *a Péter tollát*. Az *a Péterét* (vagy akár csak a névelő nélküli *Péterét* alak is) már nemcsak a birtokost nevezi meg, mint egyesek állítják, hanem az odaértett birtokot is kifejezi, arra is utal. S hadd tegyek itt fel egy kérdést: hogyan kerülhetett volna az *-é* birtokjel az értelmezői helyzetű szóhoz, ha ez a szó egy olyan értelmezettnek a birtokos jelzője volna, amelyben sem *-é* birtokjel, sem birtokos személyrag nem szerepel, mint pl. a vizsgált *tollat* szóalakban? Az a magyarázat, hogy mi „megtoldjuk” ezzel a szót, elfogadhatatlan. A birtokjellel megvan a maga funkciója: a birtokot kapcsolja a birtokoshoz, de csak a birtokos jelzős szerkezet redukciója esetén. Vagyis az *-é* birtokjel a birtokos jelzős szerkezet összevonására szolgáló jelünk. Csak ott fordulhat tehát elő *-é* birtokjeles szó, ahol előbb már volt vagy lehetett volna, illetve ahol lehetne egy birtokos jelzős szerkezet is. S éppen ez a tény bizonyítja a legjobban, hogy a birtokot kifejtő értelmező (*a Péteré*) esetében egy birtokos jelzős szerkezet (*a Péter tolla*) redukciójáról van szó.

d) A jelentésvizsgálat kétségtelenül azt a feltevést erősíti a kutatásban, hogy az értelmezői tag az értelmezettnek alárendeltje, mert a jelzőhöz hasonló módon gazdagítja annak jelentéstartalmát és szűkíti le jelentéskörét.

Ennek a jelenségnek a vizsgálatakor szintén a teljes értelmezős szerkezetből kell kiindulnunk: *csizmát, piros csizmát; ruhát, három ruhát; a tollat, a Péter tollát*. A teljes jelzős szerkezet (*piros csizmát, három ruhát, a Péter tollát*) tulajdonképpen kifejtő magyarázó viszonyt alkot az előtte álló tárgyi taggal, vagyis az a szerepe (ami a mondatok esetében a kifejtő magyarázó tagmondatoké), hogy bővebben kifejtse, megmagyarázza, vagy ha úgy tetszik: értelmezze az előző tag tartalmát. Ez szó szerkezeti szinten és ebben az esetben úgy megy végbe, hogy jelzővel bővítve ismétlődik meg a közlésben ugyanaz a főnévi tag. (Szabó Dénes ezt a szerkezetfaját nyomtatékosan kifejtő magyarázó szerkezetnek nevezi; *A mai magyar nyelv*, 283.) S mivel a kifejtés olyan jelzős szerkezettel történik, amelynek alaptagja *azonos* az értelmezett (vagy kifejtendő) taggal, a jelzős szerkezet tulajdonképpen a jelzőkére emlékeztető módon hat az értelmezett tagra. A különbség mégis abban van, hogy ez a hatás nem *közvetlen*, hanem *közvetett*. A jelző a saját alaptagjára, ez esetben az utána álló főnévi tagra hat közvetlenül, így az egész jelzős szerkezet is csak közvetve hathat az értelmezett főnévre: ez pedig éppen mellérendelt mivoltukat bizonyítja. A redukálódással keletkezett értelmezői alak meg ugyanazt a jelentést sűríti ma-

gába, amely az egész jelzős szerkezetnek a sajátja (ezt legkétségbevonhatatlanabul az -é birtokjeles értelmező bizonyítja, amely nem csupán a birtokost nevezi meg, hanem a birtokot is kifejezi, ha meg nem nevezi is). Ha az egész jelzős szerkezet esetében is érezzük a jelző jelentéstartalom-gazdagító, illetve jelentéskör-leszűkítő hatását az értelmezettre vonatkozólag – hiszen tulajdonképpen ezért értelmezzük –, hogyan éreznénk akkor, amikor a jelzős szerkezet redukciója folytán az alaptag már nincs jelen, csak a vele azonos mellérendelt (értelmezett) tag! Néha nem vitathatjuk el a redukálódott alak főnévi, illetve az elhagyott alaptagtól származó jelentésárnyalatát sem, talán ez esetben a melléknévi, számnévi és birtokost kifejező (tehát az alárendelt tagtól származó) jelentésárnyalat erősebb, mint a teljes jelzős szerkezet jelenléte esetén. (Nyilván ezért „engedékenyek” e tekintetben egyesek még azok közül is, akik egyébként mellérendelésnek minősítik az értelmezős szerkezetet, amikor ezt állítják: mondattani és szófajtani szempontból mellérendelés az értelmezős szerkezet, jelentéstani szempontból azonban alárendelés.) Csakhogy a mellérendelő szó szerkezeti viszony nem változott a redukció során sem, csupán az értelmezői helyzetű jelzős szerkezetben állt be változás: vagyis a redukálódott alak ugyanúgy nem közvetlen *determinánsa* az értelmezettnek, mint ahogy a teljes jelzős szerkezet sem volt az, tehát szó szerkezeti szempontból nem lehet az értelmezett alárendelő tagjának tekinteni. Mindezek az értelmezős szerkezetnek azokra a „kivételes” eseteire is vonatkoznak, amelyekben az értelmezőt szünet (az írásban vessző) sem választja el az értelmezettől (Ruhát **pirosat** vett, **Búza sok** termett, **A tollat a Péterét** kérte kölcsön).

4. Az ún. azonosító értelmező szó szerkezeti hovatartozásának megítélésében általában engedékenyebbek a kutatók és nyelvtanírók, mint az előbbi pontban tárgyalt típusában. Rokonságot mutat a mellérendelő szerkezettel – ismerik el –, sőt az ilyen értelmezőt *kötőszós azonosításnak* nevezik. Károly Sándor azt írja már idézett művében, hogy az „azonosságot kifejező értelmező fogalmi viszony szempontjából mellérendelés, mondatfunkció szempontjából alárendelés” (20). Miután „megtámogatta” a hagyományos (az értelmezőt alárendelésnek minősítő) felfogást, szükségesnek érzi, hogy rámutasson: az értelmező azonosító típusának a közvetett viszonyt kifejező szó szerkezethez is köze van, mert „az értelmezős szerkezet kapcsolt tagja is ugyanolyan viszonyba lép egy harmadik taggal, mint az értelmezős szerkezet kapcsoló tagja: látta Mátyást, a királyt = látta Mátyást + látta a királyt...” (i. m. 22). Tehát az értelmezőnek és az értelmezettnek az egy közös taghoz való kapcsolódását elismeri a szerző, de közben kitarat emellett az álláspontja mellett, hogy a *Mátyást* és a *királyt* szerkezettagok között közvetlen viszony van. Vagyis elismeri, hogy az azonosító szerkezetek halmozott mondatrészek, tehát mellérendelő szerkezettagok, ugyanakkor azonban az értelmezői tagot az értelmezett jelzőjének, tehát alárendelt tagjának is tartja (ezért ír „kapcsolt” és „kapcsolódó” tagokról). Megvallom, nem tudok ezzel a kettős felfogással mit kezdeni, de talán megértem a szerzőnek ezt az álláspontját, ha továbbolvasom a fejtegetést: „Ha a szerkezeti tagoknak egymáshoz való viszonyát nézzük, határozottan a *közvetlen viszonyt kifejező többi szerkezetek közé* kell iktatnunk őket (kiemelés tőlem – J. I.), ha a szerkezet tagjainak egy harmadik, kívül álló taghoz való viszonyát nézzük, azaz ha már nemcsak mint szó szerkezetet, hanem mint szó szerkezet-csoportot nézzük, akkor megállapítható a közvetett viszonyú szerkezetekkel való rokonság” (i. h.). A szerzőt tehát egyrészt az kész-

tette erre az álláspontra, hogy magát az azonosítást is determinációnak (alárendelésnek) fogta fel (vö. i. m. 20); de bizonyára az is befolyásolta, hogy az előző pontban tárgyalt három értelmezőfajtát hátravetett jelzőnek, tehát minden kétséget kizáróan az értelmezett alárendelő szerkezettagjának tartotta. Mi ezt az utóbbi kérdést már – legalábbis itt – lezártuk: bebizonyítottuk, hogy ez a felfogás sokkal több ellentmondást vet fel, mint amennyit a mienk ellen fel lehet hozni. Ami pedig az azonosítás alárendelő jellegét illeti, arra a következő a válaszom: 1. az azonosítás a mondatok esetében mellérendelés, miért lenne alárendelés a szószerkezetek esetében?; 2. a mellérendelő szerkezetek között nemcsak kapcsolatosak, kizáró ellentétesek és választók vannak, hanem megszorító ellentétesek, következtetők és okadó magyarázók is, amelyekben a két mellérendelt tag egymáshoz való viszonya szintén nem kölcsönös jellegű, ugyanúgy, mint az azonosítás esetében; miért zárnánk hát ki az azonosítást?; 3. milyen alapon sorolnánk az azonosító tagot az alárendelő szerkezettagok közé, amikor ezek az alárendelésnek még néha azt a – szintén kétségbefonható – próbáját sem állják ki, hogy „visszatehessük” őket kijelölő jelzői helyzetükbe? Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy az *a király*, *Mátyás*-féle szerkezetből még alkothatnánk *Mátyás király* szerkezetet, mert itt az értelmezőnek nem annyira azonosító, mint inkább – persze közvetett – megszorító jelentése van az értelmezettel való kapcsolatában, hiszen a személynév a tágabb jelentéskörű *király* szó értelmét pontosabbá teszi, de *a Mátyás*, *a király*-féle szerkezetből – ha nem lehetetlen is – már nehezebben képzelhető el az *a király Mátyás* szerkezet megalkotása, a *Jancsi*, *a barátom* szerkezetből meg nem is alkothatunk *a barátom Jancsi* típusú jelzős szerkezetet.

5. És mi lesz az értelmezői mellékmondattal? – kérdezhetnénk ezek után joggal. Az értelmezői mellékmondat olyan mellékmondat, amely az értelmezői helyzetű utalószót *közvetlenül* (alárendelt módon) fejt ki – vagyis az utalószóéna megfelelő szerepű mondatrészt mondat alakjában fejezi ki –, az értelmezett főnévi tagot pedig az utalószó segítségével, vele szoros egységben *közvetve* értelmezi. Mondatrészi értéke tehát megegyezik az értelmezői helyzetű utalószóéval, sőt az utalószó értelmezett tagjáéval is, de nézzük meg mindezt egy példán! *Kihívtam a szerelőt, azt, akit ajánlottak*. Ebben *a szerelőt* és az *azt*: mellérendelő szerkezetet alkotó tárgy; ugyanúgy, mint ebben a mondatban: *Kihívtam a szerelőt, az ajánlottat*. Mivel azonban az *azt* önmagában nem értelmezi kellőképpen a főmondat *a szerelőt* tagját, ezt az utalószói tárgyat mellékmondattal – természetesen tárgyi mellékmondattal – fejezzük ki (ugyanúgy, mint azokban az alárendelő összetett mondatokban, amelyeknek főmondatában az *azt* nem áll értelmezői helyzetben egy vele mellérendelő szó szerkezetet alkotó értelmezettel, hanem csak önmaga tölti be a tárgy szerepét, illetve a tárgyi mellékmondatra utal). A mellékmondat tehát *közvetlenül* fejezi ki az *azt* utalószói tárgyat, viszont az *azt, akit ajánlottak* egység *közvetve* értelmezi az *a szerelőt* tárgyat. A rendszerben tehát nincs ellentmondás ebben az esetben sem a szószerkezetet alkotó értelmezőhöz képest.

Ha az utalószó a *szerelőt* tag előtt áll (***Azt a szerelőt*** *hívtam ki, akit ajánlottak*), akkor a mellékmondatot természetesen – az utalószó kijelölő jelzői helyzete alapján – kijelölő jelzőinek minősítjük. Ha meg nincs utalószó a főmondatban (*Kihívtam a szerelőt, akit ajánlottak*), akkor elsősorban szintén kijelölő jelzőinek ajánlatos minősíteni a mellékmondatot (olyannak, amelynek a főmondatából hiányzik az utaló-

szó). Nem zárható ugyan ki az a lehetőség sem, hogy olyan tárgyinak fogjuk fel, amelynek az utalószava értelmezői helyzetű lehetne. Megjegyezzük azonban, hogy ezek már átmeneti típusok. Ha ugyanis nincs jelen az értelmezői helyzetű utalószó, akkor nincs mihez közvetlenül kapcsolni a mellékmondatot; márpedig a főnévi értelmezettel elsősorban az utalószó alkot mellérendelő szerkezetet, a mellékmondat csak az utalószónak alárendelt kiegészítőjeként lép a főnévi értelmezettel mellérendelő viszonyba. A főnévi értelmezett és a mellékmondat között tehát közvetlen alárendelő viszony nem lehet, hiszen a mellékmondat nem a főnévi tárgyat fejezi ki, hanem azt a tárgyat, amelyet a főmondatban az *azt* utalószó helyettesít, s amely – az utalószóval együtt és annak révén – csak értelmezheti a főnévi tárgyat. Ezért jobb, ha az utalószó nélküli mondatokat jelzőieknek, nem pedig értelmezőieknek fogjuk fel.

Ha az értelmezett tag pl. névmás vagy más olyan szó, amely elé nem tehetünk utalószót, de utána igen, akkor a mellékmondatot az értelmezettnek megfelelő mondatrészi értékűnek tartjuk abban az esetben is, ha nincs jelen az utalószó; pl. a *Velük menj moziba* (azokkal), *akik oly szívesen hívnak* mondat mellékmondatát társhatározói értelmezőinek. Ezek azonban szintén nem szabályos értelmezőiek: átmenetet alkotnak a határozói utalószósak (*Azokkal menj moziba, akik oly szívesen hívnak*) és a szabályos határozói értelmezőiek között (*Velük menj moziba, azokkal, akik oly szívesen hívnak*).

Hasonlóképpen járunk el a többi mellékmondatfajta esetében is: nem eleve jelzői értelmezői szerepűnek, hanem az utalószó helyzetének megfelelő mondatrészi szerepűnek fogjuk fel őket. Természetesen lehetnek így a mellékmondatok jelzői értelmezőiek is, ha az utalószó az értelmezős szerkezetben jelzői helyzetű, mint pl. ebben: *Kihívtam a szerelőt, azt a szerelőt, akit ajánlottak*. Ebben az alárendelő összetett mondatban ugyanis az értelmezős szerkezet szerkezetes értelmezőjének alárendelt tagját, mégpedig jelzőjét fejezi ki a mellékmondat. Ebből talán nyilvánvalóvá válik az is, hogy az *azt a szerelőt* szerkezettypust – Szabó Dénestől eltérően – nem tartom mellérendelőnek, mert az *azt* mutató névmás ma már közvetlen determinánsa a főnévi tagnak, ugyanúgy, mint az *olyan ruhát* szerkezetben az *olyan a ruhát*-nak. Egyébként a sokat hangoztatott alaki egyezés sem minden ragra érvényes minden helyzetben; vö. [a könyvnek] azokat a lapjait!

Az a tény, hogy a mondatok között megkülönböztetünk értelmezői mellékmondatot is, a szószerkezetek esetében ellenben az értelmezettel mellérendelő szerkezetet alkotó tagnak tekintjük az értelmezőt, nincs ellentmondásban egymással: az értelmező mint szószerkezeti tag csak mellérendelő viszonyban lehet az értelmezettel, mert – mint már említettük – a jelző önmagában értelmezői helyzetbe nem kerülhet a fölérendelt tagjához való kötöttsége miatt; a mellékmondat azonban – mivel az utalószó, amellyel alárendelő viszonyban van, a szerkezetes értelmezőben jelzői helyzetű is lehet – lehet jelzői értelmezői is.

6. Összefoglalásul az eddigiek alapján a következőket bátorokodnám (másokkal együtt) kijelenteni:

1. Az értelmezős szerkezetben az értelmezett és az értelmező mellérendelő viszonyban van egymással;
2. Az értelmezőnek a magyarázó szerkezetek között van a helye mint kifejtő magyarázó fajtának, esetleg az azonosító és a megszorító típust is megkülönböztetve

egymástól (egyébként a rendszerezés kérdésében sok tekintetben támaszkodhatnánk Szabó Dénes idézett nyelvtanára);

3. Az értelmezői mellékmondatot ne eleve jelzői értelmezői, hanem olyan mellékmondatnak tekintjük, amely mondatrészkifejtő szerepe tekintetében megfelel az értelmezettel értelmezői viszonyban álló utalószó mondatrészi szerepének; utalószó hiánya esetében pedig: ha a hiányzó utalószó a jelzett szó elé is tehető, jelzőinek, ha nem, akkor az értelmezett tag mondatrészi szerepének megfelelő értelmezői mellékmondatnak minősítjük (Szabó Dénes munkája ebben a tekintetben is alapnak tekinthető);

4. Bár a régi – az *értelmezett* és az *értelmező* – megnevezést használom e cikkben, ezzel nevezéktani kérdésekben nem kívántam állást foglalni; a helyes *terminológia* kialakításához további vizsgálatokra lenne szükség;

5. Ezeknek az elveknek az elfogadásával, illetve javaslatoknak a megvalósításával nemcsak az értelmezőkkel kapcsolatos funkcionális és rendszertani ellentmondásokat számolhatnánk fel, hanem más olyan rendszertani ellentmondásokat is megszüntetnénk, amelyek más nyelvtani kategóriákat is érintenek; többek között az alá- és mellérendelő szószerkezetek, az alá- és a mellérendelő mondatok osztályozásában tapasztalható ellentmondásokat. Sőt az a tény, hogy az eddig melléknévnek és számnévnek tekintett értelmezők is tulajdonképpen főnevek, egyben azt is bizonyítja, hogy a hozzájuk járuló viszonyragok (esetragok) csak abból a szempontból nézve névszóragok, hogy a főnév is a névszók csoportjába tartozik, egyébként *főnévi ragok*, mert csak főnevekhez vagy redukció útján főnevesedett szókhöz járulnak.

ISTVÁN JAKAB

THE RULES OF LINKING ATTRIBUTIVE STRUCTURES AND THEIR ROLE IN CLEARING OUT THE WORD COMPOSITION RELATIONSHIP

The author introduces the rules of linking attributive structures in the Hungarian language in a complex way adequate with the feature of reduction: from semantic, word class, morphologic, and syntactic aspect, while examining language phenomena. Textbook that have been used do not show the complex feature of the linking, they only state it from the word forms created by reduction according to the mentioned four grammatical partial fields separately. The author with this examination clears out the controversial feature of the Hungarian appositive complement. The newest university textbook in Hungary introduces the attributive structures this way.